

Кузовова Н. М.,

канд. істор. наук, доцент кафедри історії України та методики викладання
Херсонського державного університету

*Єврейська община Херсонщини в 1944-1960 рр.
(за документами фондів партійного архіву
Херсонського обкому КП(б)У – КПУ)*

У статті описується життя єврейської общини міста Херсона та області, відображене у документах партійного архіву Херсонського обкому КП(б)У. Звертається увага на фонди, в яких відкриті документи з обраної теми, їх види та інформативність. За допомогою розсекречених архівних документів висвітлюються раніше невідомі сторінки з життя Херсонщини: проблеми реєвакації єврейського населення, вшанування пам'яті жертв Голокосту, життя єврейського релігійної общини, що концентрувалося навколо останньої синагоги міста. Детальне вивчення діяльності місцевої єврейської общини дозволяє проаналізувати вплив національної та антирелігійної політики Радянського Союзу на подальший розвиток суспільства.

Ключові слова: єврейська община, національна історія, партійний архів, обласний комітет КП(б)У, Голокост, антисемітизм, націоналізм, Херсонська область, Калініндорф.

Вивчення національної історії України набуло поширення із здобуттям нашою державою незалежності. За більш, ніж 20 років було опрацьовано значний архівний матеріал, за радянських часів засекречений. Чимало фактів отримали своє документальне підтвердження завдяки наполегливій праці істориків та архівістів. Вийшли друком нариси, статті, добірки документів, присвячені історії українців і росіян, євреїв, німців, поляків, татар України, які суттєво поглибили знання про національну історію [1]. Відображення діяльності єврейської общини Херсонщини дозволить розширити уявлення про суспільне життя окремих соціальних груп у повоєнний період, зробити висновки щодо національної та антирелігійної політики СРСР та її реалізації на місцях.

Хронологічні межі дослідження обумовлені важливими подіями в житті нашого краю: визволенням Херсонщини від нацистських окупантів, утворенням Херсонської області, відбудовою народного господарства, закладів освіти та культури, верхня межа – масштабним наступом на релігійні установи міста та області, одним з результатів якого стало закриття останньої херсонської синагоги.

У фондах колишнього партійного архіву Херсонського обкому КП(б)У – КПУ, знаходяться документи, що відкриті в діловодстві партійних органів: звернення громадян, звіти, листування. Вони містять інформацію про повернення населення з евакуації, результати роботи Херсонської обласної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників тощо.

Найбільшою інформативністю вирізняється фонд Херсонського обкому КП(б)У (з 1952 р. – КПУ). Обком створено у квітні 1944 р. у зв'язку з утворенням Херсонської області. У 1962 р. поділявся на промисловий та сільський. З 14 грудня 1964 р. його було знову зведено в одну установу. Ліквідований відповідно до Указу Президії Верховної Ради України «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України від 26 серпня 1991 р. № 1435-ХІІ. Фонди партійного архіву передано до державного архіву Херсонської області [2].

Виконання функції партійного контролю зосередило в обкомах КП(б)У–КПУ усю повноту влади на місцях. Тому їх фонди зосереджують інформацію як про діяльність самих органів, так й про всі сторони життя суспільства, що потрапляли у їх сферу впливу.

Не менший інтерес представляють документи Калінінського (до 1944 р. – Калініндорфського, у 1926-1927 рр. – Великосейдеменухського) райкому КП(б)У – парткому

колишнього єврейського національного округу. Це списки партійної номенклатури, відомості про довоєнну кількість синагог в області, листи-звернення жителів Калінінського району в районний комітет КП(б)У про долю родичів, які залишилися на окупованій території або евакуювалися, запити до райкому про виклик з дозволом повернутися з евакуації на попереднє місце проживання [3].

Особливої уваги заслуговує листування з письменником і громадським діячем, членом Єврейського антифашистського комітету, І.Г.Еренбургом, з Калінінським райкомом КП(б)У за зверненням майора Оксенкруга, що відвідав с. Калінінське під час відпустки [4, арк. 1, 1 зв., 6, 6 зв.].

У цій справі знаходяться також відомості про довоєнний національний склад Калініндорфського району, де вказано, що з 38 населених пунктів – 14 відносилися національних єврейських [5, арк. 6].

Національну політику СРСР характеризує відношення місцевої влади до долі евакуйованих та реєвакуйованих калініндорфських євреїв. Політика коренізації залишилася у минулому, тому радянська влада не збиралася відбудувати національний округ, створений на базі колишніх єврейських колоній (засновані на початку XIX ст.) та відроджений у 1926 р. Він об'єднував с. Велика та Мала Сейдеменуха, Бобровий Кут та ін. [6, с. 68].

У 1948 р. на альтернативу утворенню Ізраїлю, радянською владою було реанімовано біробіданський проект, на реалізацію якого невелика частка єврейських родин, в тому числі з Херсонщини, виїхали на Далекий Схід до Єврейської автономної області РСФСР [7, с. 144-158].

Судячи зі листа І.Еренбурга та певної кількості звернень громадян, у 1944 р. на Херсонщині евакуйованим євреям відмовляли у праві на повергнення до своїх домівок, таким чином прирівнюючи їх до інших, з погляду представників радянської влади, небажаних елементів. Ті ж кому вдалося повернутися, скаржилися на дії місцевої влади [8, арк. 1, 1 зв.].

У відповіді райкому негативне відношення до жителів, які повернулися з евакуації, пояснили нечуйним ставленням окремих представників райкому до скарг єврейського населення, в тому числі військовослужбовців Червоної Армії. Принаймні так прокоментовані слова голови райкому тов. Дружиніна до реєвакуйованих: «Чого ви прибули? Кому ви потрібні? Ніхто вас не звав» [9, арк. 1].

Після розслідування, проведеного райкомом, з'ясувалося, що всі факти скарг мають підтвердження [10, арк. 6, 6 зв.].

Найбільше обурення населення викликало ставлення влади до місць поховання жертв Голокосту. Могили загиблих знаходилися в тому ж стані, в якому їх залишила німецька окупаційна влада. Мова йдеться про 2,5 тис. чоловік, розстріляних у протитанковому рові поблизу Калініндорфа. Станом на 1944 р., за свідченнями очевидців, поховання були відкриті та без охорони [11, арк. 1]. Перші пам'ятники були встановлені лише в 1947 р., коштом населення, колгоспів та сільських рад. З 1991 р. почалася реставрація та встановлення пам'ятників, пам'ятних дошок та менор на вшанування жертв Голокосту з єврейською символікою, жалобними написами на їдиш та українською [12].

У 1944-1945 рр. проводилась робота обласної, міських та районних надзвичайних комісій з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників на території Херсонської області. У фонді Херсонського обкому КП(б)У зберігається доповідна записка про підсумки обліку збитків і розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів в Херсонській області. У центрі – злочини, заподіяні проти єврейського населення: знущання над єврейським народом, його гідністю та вірою, тортури, створення Херсонського гетто, вбивства цивільного населення – 10 тис. чоловік. Потім, у 1967 р., ця цифра зростає, оскільки не всі злочини нацистських окупантів стали відомі станом на 1944 р. [13]

Серед документів партійних фондів важливе місце посідають питання релігійного життя. Документи про діяльність релігійних установ відклалися у секретному відділі. Хоча у ст. 123 Конституції УРСР 1937 р. зазначалося, що свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами, в дійсності, на території радянського Союзу розгорнулася масштабна війна, де духовна влада поступова втрачала позиції під тиском світської. Так, у довоєнний період більшість релігійних закладів «на прохання трудящих» були закриті, а ті, що залишилися, мали укласти угоди із місцевою владою про оренду приміщень і отримання дозволу на діяльність.

Приміщення, що надавалися громадам для відправлення релігійних культів, мали відповідати вимогам пожежної безпеки, санітарного режиму та відбиралися у разі ліквідації общини. Через це багато церков, молитовних будинків та синагог у період повоєнної

розрухи були зачинені через невідповідність нормам експлуатації. Та навіть відповідність таким нормам не гарантувала відновлення роботи релігійних установ, оскільки їхні приміщення могли затребувати на інші невідкладні потреби за рішенням місцевої влади. Відкриті без дозвільних документів релігійні заклади негайно зачинялися за порушення радянського законодавства [14].

Так, у листі Уповноваженого ради у справах релігійних культур при Раді Міністрів СРСР по Херсонській області до завідуючого відділом пропаганди та агітації Калінінського райкому КП(б)У міститься інформація-попередження про роботу нелегальних синагог у с. Бобровий Кут і Мала Сейдеменуха (1948 р.). У повоєнний період віруючі не змогли відкрити у цьому районі жодної «легальної» синагоги. Тому, не вагаючись на атеїстичну агітацію та погрози з боку місцевої влади, іудеї Калініндорфа проводили моління під час свят у підпіллі. Про це свідчать інформація Уповноваженого у фонді обкому КПУ за 1952 р. [15, арк. 84].

У 1945 р. у Херсоні була зареєстрована єврейська релігійна община, яка в одному з напівзруйнованих приміщень синагоги спробувала відновити богослужіння. Виконавши усі вимоги радянського законодавства, община отримала своє ж приміщення по вул. Підпільна, 40 у «безоплатне та безстрокове користування» [16]. З цього часу по 1962 р. відновилася запекла боротьба за синагогу між херсонською єврейською общиною та радянською владою у складі: секретаря ЦК КП(б)У, Уповноваженого ради у справах релігійних культур при Раді Міністрів СРСР по Херсонській області (далі – Уповноважений), голови облвиконкому депутатів трудящих та голови міськради.

Щоб закрити синагогу з ініціативи Уповноваженого та відділу пропаганди й агітації обкому був підготований відповідний проект рішення міськвиконкому, залучені парторганізації установ, де працювали родичі членів общини, не погребували замовними статтями у місцевій пресі [17], анонімками [18, арк. 9-11].

Представники Херсонської єврейської общини у відповідь висловили подяку комуністичній партії за постанову ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» щодо дій чиновників, які ображали почуття віруючих. Проте основний зміст цієї постанови полягав у необхідності посилити атеїстичну пропаганду через збільшення числа віруючих усіх конфесій.

Влада лицемірно звинувачувала віруючих у порушенні радянського законодавства: «3-го вересня 1952 р. було надіслане письмове повідомлення Херсонській міськраді про те, що з 20 вересня і по 12 жовтня ц.р. [1952 – Н.К.] будуть поводитися осінні єврейські релігійні свята і що у ці дні свят і, особливо, в канун свята «Судного дня» і в самий судний день може бути найбільше скупчення віруючих у синагозі, і що зі сторони єврейської релігійної общини, зазвичай, в ці свята збільшується кількість фактів порушення радянських законів про релігійні культу, а також зростає кількість релігійних груп, що діють у нелегальному порядку – у вигляді міньянів*, розширюють без дозволу органів влади приміщення синагоги, шляхом побудови тимчасового навісу; бувають факти націоналістичних проявів, порушення трудової дисципліни робітниками та службовцями підприємств, установ тощо», – звітував в обком Уповноважений В.Авраменко [19, арк. 83].

Ігноруючи чисельні прохання громади дати дозвіл на розширення приміщення синагоги, яка не вміщувала всіх віруючих, роками створюючи перешкоди для випічки та роздачі маці, і, нарешті – належного упорядкування єврейського кладовища, сплюндрованого нацистами, радянська влада свідомо ставила общину поза законом, ображаючи релігійні почуття та національну гідність приниженням єврейської культури та її невід'ємної складової – релігії.

Щоб мати уявлення про значення синагоги в житті міста та області, достатньо зазначити, що кожного року її відвідувало до 4 тис. осіб, у 1951 – 4350, у 1952 р. – 3730 [20, арк. 87], , 1953 р. – 3775 [21, арк. 65], 1954 р. – 3520 (у Йом Кіпур 1954 р. на денну молитву одночасно прийшло 670 чоловік) [22, арк. 69-73]. Уповноважені звітували, що синагогу відвідують тільки старі, однак у скрутні для синагоги часи різноманітну підтримку надавали люди молодого та середнього віку, в тому числі члени КПРС, працівники міськкому КП(б)У [23]. Усі виявлені факти допомоги тягли за собою звільнення з роботи та виключення з партії. «Іти в «двадцятку»** – псувати життя собі та своїм дітям», – говорили члени общини, життя яких влада робила нестерпним [24, арк. 52].

* Міньян – кворум з 10 чоловіків, необхідний для спільного богослужіння в іудаїзмі.

** «Двадцятка» – мінімальна кількість членів релігійної общини, необхідна для її реєстрації за радянським законодавством.

Тож не зважаючи на велику кількість віруючих, що бажали взяти участь у богослужінні та обрядах, у 1961 р. за допомогою штучного скандалу в пресі синагогу закрили, одразу передавши її приміщення під дитсадок, що працює там й понині [25, арк. 8]. Сьогодні в Херсоні діє синагога, відреставрована за рахунок єврейської громади Херсону, їхніх родичів і друзів з Ізраїлю. Єврейська община займається благодійництвом, має свій навчально-виховний комплекс [26].

Таким чином, національна політика СРСР, в основі якої знаходився інтернаціоналізм та атеїзм зовні ефективно провадилася в житті: стиралися відмінності між різними націями та національностями, атеїзм замінював духовні цінності. Однак внутрішні проблеми: націоналізм, антисемітизм, шовінізм насправді нікуди не зникали. Вони набули латентного характеру через цинічні методи партійного керівництва. Цінності, проголошені у радянській конституції, нівелювалися на практиці. Єврейська община, що до останнього боролася, але втратила свою синагогу, лише один з багатьох епізодів, які відображають політику тоталітарного режиму у галузі духовного життя.

Література:

1. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах / [Ред. рада В. М. Литвин та ін.]. – Том 2. Радянський проєкт для України / [Гриневиц В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є.]. – К.: Наук. думка, 2004. – 531 с.; Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / [под ред. М. Д. Гольденберга]. – Николаев: П. Н. Шамрай, 2013. – 408 с., илл.; Поляки і українці між двома тоталітарними системами / [Упорядн.: Б. Гронек та ін.]/ У 2-х кн. – Варшава; Київ, 2005. – 1512 с. - (Серія «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спецслужб». – Т. 4); Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х - початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. Зб. док. та матеріалів. / [Упоряд.: О.Г.Бажан, Ю.З.Данилюк, С.А.Кокін, О.А.Лошицький]. – К., 2004.
2. Указ Президії Верховної Ради України «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України від 26 серпня 1991 р. № 1435-ХІІ // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, N 40, ст.532).
3. Державний архів Херсонської області. Ф. П-139 Калінінський районний комітет КП(б)У. Оп. 1 (1941, 1844-1946 рр.). Спр. 5 Листування з іншими парторганами та військовими частинами про висилку характеристик на осіб, що проживають на тимчасово-окупованих територіях. (Б-М). Червень-грудень 1944 р. 7 арк.; спр. 6 Листування з письменником Іллею Еренбергом та обкомом КП(б)У щодо благоустрою могил та пам'ятників загиблих воїнів та працевлаштування реєвакуйованих. 18 вересня – 12 жовтня 1944 р. 10 арк.; спр. 7 Заяви та листи трудящих і листування щодо них (А-Я). Березень-грудень 1944 р. 208 арк.
4. Там само. Спр. 6. Листування з письменником Іллею Еренбергом та обкомом КП(б)У щодо благоустрою могил та пам'ятників загиблих воїнів та працевлаштування реєвакуйованих. 18 вересня – 12 жовтня 1944 р. 10 арк.
5. Там само. Арк. 6.
6. Орлова З.С., Ратнер И.Д. Из истории заселения Херсонщины: Краткий справочник / З.С.Орлова, И.Д. Ратнер. – Херсон, Б.и., 128 с.
7. Столберг Ева-Мария. Биробиджан: несбывшаяся мечта о еврейской родине // Диаспоры. Независимый научный журнал. – 1999. – № 1. – С. 144-158.
8. Державний архів Херсонської області. Ф. П-139 Калінінський районний комітет. Оп. 1 (1941, 1844-1946 рр.). Спр. Листування з письменником Іллею Еренбергом та обкомом КП(б)У щодо благоустрою могил та пам'ятників загиблих воїнів та працевлаштування реєвакуйованих. 18 вересня – 12 жовтня 1944 р. – 10 арк.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само.
12. Вайнер А. Поиски свидетелей. Проект «Камни и память». Шоа на Херсонщине / Яд Вашем. – Режим доступу до статті: http://www.yadvashem.org/YV/ru/remembrance/names/witnesses_kherson.asp
13. Державний архів Херсонської області. П-46 Херсонський обласний комітет КП(б)У. Оп. 1 (1944-1963 рр.). Спр. 208 Доповідна записка про підсумки обліку збитків і розслідування злодіянь німецько-фашистських окупантів в Херсонській області. 1944. 36 арк.
14. Там само. Ф.Р-3727 Уповноважені Ради у справах релігії при Раді народних комісарів СРСР по Херсонській області. Оп. 1. Реєстраційна справа № 28 Херсонської єврейської релігійної общини. 06.05.1945 – 21.10.1958. 212 арк.

-
-
15. Там само. Ф. П-46 Херсонський обласний комітет КП(б)У. Оп. 1 (1944-1963 рр.). Спр. 2124 Інформаційний звіт про стан і діяльність православної церкви та релігійних культів в області. 12 квітня – грудень 1952 р. 134 арк.
 16. Там само. Ф.Р-3727 Уповноважені Ради у справах релігії при Раді народних комісарів СРСР по Херсонській області. Оп. 1. Реєстраційна справа № 28 Херсонської єврейської релігійної общини. 06.05.1945 – 21.10.1958. 212 арк.
 17. Коломієць В. Більшовицький інтернаціоналізм і боротьба з проявами буржуазного націоналізму // Наддніпрянська правда. – № 207 (1915). – 19 жовтня 1951 р. – С. 2; Дудкин А. «Судний день» // Наддніпрянська правда. – № 210 (1918). – 23 жовтня 1951 р. – С. 3; Ліпкін Г. Хапути з «божого дому» // Наддніпрянська правда. – № 71 (4089). – 10 квітня 1960 р. – арк. 3.
 18. Державний архів Херсонської області. П-46 Херсонський обласний комітет КП(б)У. Оп. 1 (1944-1963 рр.). Спр. 3637 Інформації уповноважених рад у справах православної церкви та релігійних культів. 13 січня – 22 грудня 1961 р. 136 арк.
 19. Там само. Спр. 2124 Інформаційний звіт про стан і діяльність православної церкви та релігійних культів в області. 12 квітня – грудень 1952 р. 134 арк.
 20. Там само.
 21. Там само. Спр. 2344 Листування з ЦК КПРС, ЦК КПУ та інформаційні звіти про стан і діяльність православної церкви та релігійних культів. 1953 р. 106 арк.
 22. Там само. Спр. 2539 Інформаційний звіт про стан і діяльність православної церкви та релігійних культів в області. 1954 р. 116 арк.
 23. Там само. Спр. 2344 Листування з ЦК КПРС, ЦК КПУ та інформаційні звіти про стан і діяльність православної церкви та релігійних культів. 1953 р. – арк. 12; Спр. 3637 Інформаційний звіт про стан і діяльність православної церкви та релігійних культів в області. 1961 р. 136 арк. – арк. 89.
 24. Там само. Спр. 3637 Інформаційний звіт про стан і діяльність православної церкви та релігійних культів в області. 1961 р. 136 арк.
 25. Там само.
 26. Херсонська іудейська община ХАБАД / Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.jewishkherson.com>.

Кузовова Н.Н., канд. истор. наук, доцент кафедры истории Украины и методики преподавания Херсонского государственного университета

Еврейская община Херсонщины в 1944-1960 гг. (за документами фондов партийного архива Херсонского обкома КП(б)У – КПУ). В статье описывается жизнь еврейской общины города Херсона и области, отраженная в документах партийного архива Херсонского обкома КП(б)У. Обращается внимание на фонды, в которых отложились документы по выбранной теме, их виды и информативность. С помощью рассекреченных архивных документов освещаются ранее неизвестные страницы из жизни Херсонщины: проблемы реэвакуации еврейского населения, почтения памяти жертв Холокоста, жизни еврейской религиозной общины, которая концентрировалась вокруг последней синагоги города. Детальное изучение деятельности местной еврейской общины позволяет проанализировать влияние национальной и антирелигиозной политики Советского Союза на дальнейшее развитие общества.

Ключевые слова: еврейская община, национальная история, партийный архив, областной комитет КП(б)У, Холокост, антисемитизм, национализм, Херсонская область, Калининдорф.

Kuzovova N. M., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History of Ukraine and Teaching Methodology, Kherson State University.

Jewish community of Kherson region in 1944-1960 (according to documents of Communist Party Archives of Kherson region). The article describes the life of the Jewish community in Kherson region according to documents of Communist Party Archives of Kherson region. The author pays attention to funds and documents on chosen theme, their types and information. Previously unknown pages of Kherson life: problems of re-evacuation of the Jewish population, the commemoration of the Holocaust, the Jewish religious community life that was concentrated around the last synagogue of the city are revealed due to archival documents. A detailed study of the local Jewish community allows us to analyze the influence of national and anti-religious policy of the Soviet Union on the further development of society.

Key words: Jewish Community, national history, Party Archives, Regional Committee of the Communist Party (Bolsheviks), the Holocaust, anti-Semitism, nationalism, Kherson region, Kalinindorf.